

Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében

A jog különállása csak intézményi igény és fogalmi szükségesség. Bármiféleképpen alul is ennek valósága, mint hatótényezőként számbavett társadalmi jelenség, a jog nem szakad el a mögötte munkáló mindenkori összetettségtől, a szocialitásból a világban létezésből adódó előfeltételektől. Ugyanakkor sajátos nevesítéseivel, elvont fogalmi kategóriák sorában történő kifejeződésével a jog már évezredekkel ezelőtt kezdődött alakulása óta az emberi viszonyoknak t á r s a d a l m i k é n t, s ő t e g y e t e m e s leírhatóságuként láttatását, s ezáltal hatalmi központosulásoktól a társadalmi szerveződés különféle formái felett gyakorolt hatókör kiterjesztésének a sikerét segítette elő. Mindezzel egészében nemcsak visszatükrözött uralkodó gazdasági s egyéb igényeket, de egyszersmind szolgálta ezeknek vitathatóságot kiküszöbölő – mert saját rendjét természetszerű rendként bemutató – konzerválását is.

A történelem fősodrára jellemző egy a fentiek szerinti ilyen leírás, amennyiben emberi érdekeket, azok közti feszültséget, majd így vagy úgy legyőzendő szembenállást vesz alapul. Nem véletlen hát, ha érdekütközések osztályharcként láttatásában a MARXIZMUS ennek történeti teoretizálására épült. S – történelmi gyakorlatként, mint örök emberi *tópos* – természetszerűleg ennek felelt meg bármiféle különérdek univerzalizálása¹ csakúgy, mint isteni rendelésüként szankcionált legalizálása is. Az ember szellemi világa azonban számos (s filozofikusan némi alappal általánosított) szkepticizmus ellenére nem pusztán manipuláció terméke.² Mindennapi létünkben belakjuk világunkat, otthonosak vagyunk/leszünk benne,³ s különösebb reflektáltatás nélkül univerzalizáljuk (hiszen természetes környezetünk részeként fogadjuk és tudatosítjuk) magunkban mindazokat az előfeltevéseket,⁴ amiket – adott civilizáció, kultúra, korszellem körén belül – edukáció és szocializáció egész életünket végig kísérően hallgatólagosan elsajátított velünk. Márpedig a jelen összefüggésben ez az a nézőpont, ami problematizálásunkat adott medrébe tereli. Hiszen még akkor is, amikor látszólag egyetemes morális elvekkel, emberlétünk természetes meghatározásaival⁵ élünk, voltaképpen létezésünk/környezetünk szokásosan visszatérőként vállalható jelenségeinek a n o r m a l i t á s megtestesítőiként történő alapul vétele⁶ – merthogy bármiféle (akár tipikusnak, akár pusztán előfordulhatónak) csakis e m b e r i k é p z e l ő r ő n k ö n belül való elgondolása/elgondolhatása⁷ – rejlik a mindennapokban követett rutinunk mögött.

Nos, a korunkban újra zajló tudományos-technikai forradalom és annak ma már meghatározó egyik vetületeként a globalizmus pontosan ilyen gondolati keretben érdemel többes irányú vizsgálódást, már ami a jog szerepkörének lehetséges közeljövőbeni változásait, azok esetleges előrelátását illeti. Mindazonáltal úgy vélem, hogy botorság lenne jóslatásokba – hiszen kellő alapot nélkülöző állítólagos előrelátásba – bocsátkoznunk. Ehelyett csupán annyit tehetünk, hogy saját, ez idő szerint a fenti előfeltevések tükrében univerzálisnak és örökkévalónak látott fogalmi építményünket megkíséreljük bizonyos távolságból rálátva, voltaképpen alapjait illető magyarázattal szemlélni.

Egyfelől – és ez a leginkább direkt összefüggés – a technológiai előrehaladás k ö z v e t l e n ü l m e g v á l a s z o l a n d ó k é r d é s e k et vet fel, mint például az új biotechnikák, nanotechnikák, elemi részecskékig hatoló kutatások fizikai és kémiai, a fegyverkezéstől a gyógyszervegyészetig alakító felfedezései, avagy az információtechni-

kai újdonságok. Itt olyan technikai következmények, kiterjesztések közvetlen szabályozásigényére gondolok, mint például az ür- vagy atomhulladék, avagy az új információ-többszörözési technológiák használatának jogi rendezése.

Tudva azt, hogy a szabályozás s a bírói megítélés rutinja egyaránt csupán korábban már elvégzett mérlegelés és egyensúlyozás repetícióját jelenti, merthogy elvileg nincsen az úgynevezett 'nehéz' esettől elkülöníthető olyan kategória, mint 'könnyű' eset, hiszen semmiféle elbírálás nem lehetséges másként, mint csakis egyaránt támogatandó értékek közötti valamiféle kölcsönösen kompromisszumos középútkeresés gyanánt,⁸ e körben leginkább az ismert alapértékeink újragondolásának – r e f l e k t í v e k v i l i b r i u m á n a k⁹ – szüksége, és ezzel számos feszültség keltésével járó ilyen vagy olyan megoldása prognosztizálható. De részletekbe bele sem gondolhatunk, mint ahogyan nyilvánvaló, hogy egy kétdimenziós lény, ha létezik, nem érzékelheti a mi többletdimenziókat, mint ahogyan mi sem viszonyulhatunk semmiképpen, hacsak nem a magunk háromdimenziós módján, bármiféle transzcendenciához.¹⁰

Nos, miképpen lesz hát szabályozandó, ha bárki rendelkezésére álló egyszerű technikák igénybevételével immár megváltoztatható lesz a személyiség? vagy megszüntethető a terheség? vagy ha ezen túl immár akár távolban, akár jövőben ható (tehát azonosságukat s aktivitásukat illetően csaknem detektálhatatlan) fegyverek lesznek előállíthatók? vagy ha ezen jövőnkben már akár egyetlen személy is, külső megfigyelőtől aligha kontrollálhatóan, utólag pedig fel nem deríthetően, képessé válik olyan károkozásra, amelynek végrehajtását ma még csak számottevő területen konspirálva koordinált embercsoport, nehezen mozgatható/rejthető technika, és úgyszólván emberfeletti koncentrátságú logisztika biztosíthatja?¹¹ avagy ha emberek genetikailag specifikált csoportjainak életkilátásai aligha identifikálhatóan vagy utólag kinyomozhatóan befolyásolhatóvá, s ezzel külső manipulációnak kitétté válnak? avagy, végül, és egy nem álmódzó egyszerűséghez visszatérve, ha az elektronikai forradalom egyszerűen felülír bármiféle úgynevezett szerzői jogi korlátozást vagy megfontolást?

Mert meglepő, hogy milyen potenciált rejt magában a technika, ami önmagában pusztán instrumentumként szolgál, s ezért semlegesnek szoktuk tekinteni. Számomra megdöbbentő példa volt, amikor az első világháború idejére utaltan először olvashattam időbeli párhuzamról a földmégmunkáló erőgépek technológiai kifejlesztése és az iparszerűként tömegesedő genocídiumok bekövetkezése között, vagyis arról, hogy a politikai indítékú, népiértés célzatú embergyilkolászás ősi hajlandósága azzal válhatott csupán rémálomból s kísérletezgetésből véres valósággá, hogy földtológépeknek köszönhetően iparszerű méretekben lehetségessé vált tetszőleges halmazok tetszőleges átrendezése, azaz fizikális tömegmozgatással emberi testek eltüntetése vagy ilyesmire előkészítése.¹² Nem véletlen, hogy egy máig fölülíratlan történelemfilozófiai vízióban is nemcsak *A Nyugat alkony*a, de bármiféle emberszerű kultúra halála is a technológia önfejlődésének, a technika autotelikussá válásának számíttatik be.¹³

Végezetül – és nem utolsó sorban – térjünk vissza a jogi megközelítéshez: ki szabályoz majd ezekben a technológiai tudást feltételező ügyekben? Mert okkal feltételelezhető, hogy ugyanúgy, mint ahogyan a poszt-pozitivizmust felvállaló úgynevezett társadalmi jogpozitivizmus máris úgynevezett interkulturális, sokszereplős, ráadásul multi-kriterialitású diskurzust érzékel a maholnap intézményesedő bírói eljárásban,¹⁴ ez, a technológiai nővumok használatát illető döntés még keményebben és szükségesebben szaktudások konzíliuma lesz – olyasmí, ahol legfeljebb a megfogalmazási fegyverem s a koherencia-teszt biztosítása jut majd elvégzendő feladatul a jogásznak. Ugyanakkor félő, hogy a jogászi hivatásrend – amerikai jelenkori gyakorlatából világtrenddé szétsugárzóan¹⁵ – nem elég-

szik majd meg egy efféle alárendelt szereppel, hanem ilyen-olyan hívószavakkal formáló beavatkozást fog kikövetelni magának, ami az ezután bekövetkező jogiasításokkal olyan *juridifikációt*, s ezzel a jogtól elnehezülés deformációjaként olyan *jurispathiát* hoz magával, amely az eredeti célokat, szolgálendő értékeket és eljárási utakat egyaránt a jogászcaszt és a jogászi szempont s érdekérvényesítés alá rendeli – pontosan úgy, ahogyan ez már az egészségügyi gyakorlatok és beavatkozások esetében, immár számos negatív hatást (egyebek közt felelősségelporladást s költségrobbanást, valamint merő terelő utak fő csapássá válását) kifejtve világszerte megtörtént.¹⁶

Másfelől a technológiai megújulás innovációinak némelyike magának a jogi jelenségnek biztosít új dimenziót, így hallatlanul megtöbbszöröződő jelenlétet, a megjelenítésben rendezettség és központosítottág lehetőségét, és ezzel – kimerítő mivoltában vagy mélységében eddig ismeretlen módon kibővülő – szabályozási technikákat.

Elég csak a jogobjektíválás és a jogismeret disztribúciója technológiájának néhány mérföldkövére¹⁷ visszaemlékeznünk – mindössze néhány, fantasztikus aprólékoságú munkával kivésett diorit kőoszlop HAMMURABI rendelkezéseivel egy hatalmas birodalomban; CICERO emlékezése arra, ahogyan a *Leges Duodecim Tabularum* [Tizenkét táblás törvény] szövegét gyermekkorában mindannyian memorizálták tanversbe foglaltan; a *Magna Carta* évenkénti másolati kifüggesztése Anglia minden templomkapuján; a *cahiers de doléance*, a francia felvilágosodás nyomán terjedő panaszfüzetek rohamos terjedése s ezzel az ország lassú, de következetes forradalmasítása füzetes nyomtatványainak immár piaci ponyvákön, tömegtermékként és tömegáron történő árusításával; a szovjet összszövetségi törvényhozási intézet (Moszkva) roppant cédulás katalógusrendszere egy erőteljesen tagolt birodalom minden egyes jogforrásáról s azok bármely csekély napi változásáról, ugyanakkor jogi aktusban döntésként érvényesítve megállapítását, mikor s hol miféle rendelkezés volt adott területen éppen érvényben; végül az Ausztriában már évek óta megvalósult s ezáltal mindenemű papírformát nélküldő *eGovernment*¹⁸ –, és máris eltűnődhetünk azon, hogy hová fejlődik majd jogunk? valóban közelesen elérhető teljességűvé lesz belső koherenciája? és pillanatról pillanatra uralhatóan, világszerte egyértelmű bármiféle változtatása? netalán olyan erővel, hogy egyszersmind alkalmassá tétetik arra, hogy egyértelmű kizárólagossággal uralhassa a társadalmat? egybekapcsolva azzal is, hogy hagyományt, erkölcsöt, a mindenkori józan értelem parancsát vagy sugallatát kizárja megfontolásai köréből? akár úgy is, hogy valamiféle bázisnyelvre mint közvetítőre alapozottan, a belátható közeljövőben már egyenesen egy világjog igényével lépjen fel?

Nehéz megmondani, hogy a Dijoni Akadémia híres kérdésfeltevésére válaszoló JEAN-JACQUES ROUSSEAU óta,¹⁹ nyilvánvaló emberi morális retardáltságunk közegeében, az okozati láncolatból vajon a fegyverkezés és háborúskodás kíméletlensége, avagy az emberszerűségünkben mégis növekvő érzékenység teremtette-e voltaképpen meg az úgynevezett nemzetközi humanitárius jogot a büntetőjog speciális területeként. Mindenesetre látnunk kell: ahelyett, hogy egy elvont tényállásszerűsítetttségében pozitív vagy negatív mintává tett magatartással mérnének össze valóságos tetteket, itt már katonai műveleteknek a taktikai tervezése és parancsnoki/beosztotti végrehajtása válik/válhat jogi megítélést indoklóvá, aminek során mindenekelőtt azokat a még majd csak maga az eljárás során és eredményeként feltárandó/rekonstruálandó szándékokat fogják patikamérlegre tenni, amelyek egyáltalán egy előljárói/alantasi felelősségkörben tudatosodtak és/vagy tudatosodhattak.

A jogobjektíválási s a jogismeret-disztribúciós technikák mint merő lehetőségek azonban korántsem kizárólagos meghatározók. Annál is kevésbé, mert a jognak valós

– társadalmi és személyes – dimenzióit elsődlegesen az határozza meg, hogy egyáltalán miféle szerep betöltésére szánatik a jog. Például, csupán szélsőséges lehetőséget említve: végső szónak a legfőbb szervezett hatalom által kényszerintézkedés lehetőségével támogatott kimondására, melynek az a legfőbb hivatása, hogy egy egyébként zajló folyamat ösztársadalmilag beálló eredményét csupán mintegy szimbolikusan megerősítse; mint ahogyan ezt – optimális és kizárólagosan hatékony jogi szerepfelfogás gyanánt – a jog-szociológia mindmáig tanítja? Avagy *Mädchen für alles* gyanánt, egy *demiurgosz* szerepkörében láttatva, azt próbálják meg belőle kicsiholni – és megjegyzendő, hogy mai hazai hagyománytalanító politikai voluntarizmusunkban, bármely erő is kormányoz, sajnos és hosszú távú ártalmunkra nincs szó erről, pedig a jogi teoretizálás utoljára a szocializmusban a jogi reform-pótlékok kierőszakolásakor még sikerrel utasította és szorította vissza ezen nemcsak hatékonyságot nélkülöző, de egyenesen önsorsrontó szubsztitútum használatát²⁰ –, hogy maga váljék (leginkább egymagában) a változás tényezőjévé, hajtómotorjává, tetszőlegesen alakítható kivitelezőjévé?

Ez utóbbi dimenzióval, vagyis a jog szerepjátszásával párhuzamosan szokott alakulni annak kérdése, vajon miféle normatív közegben foglal egyáltalán helyet a jog. Annak a jog életét évezredek óta egészen a legutóbbi évtizedekig változatlanul átható organicitásában, melynek keretszabásában a közösség alapjául szolgáló (a) éthosz, (b) fokozatosan intézményesedő formákba is öltöztetett transzcendencia-élmény, (c) moralitás – amit legújabb korunktól (d) hivatáserkölcstől egésztől még ki – utolsó fokon és szimbolikus erővel történő megerősítője csupán a jog? Avagy, a szociális normativitás egyetlen megmaradt küzdője és terep-szolgáltatója immár, mert a többit kikezdték, részérdek mentén szét-szabdalták már a liberalizáció nevében eljáró elit-csoportok?²¹ Továbbá, a jogállam és jogbiztonság nevében eljáró, a jog történelmi-társadalmi összetettségéből egyetlen elemet, az egyébként lehetséges és szükséges formalizmust fetiszizáló, jellegzetesen a ló túlsó oldalára lendülő balkanizált, nálunk alkotmánybíróágunktól a jogállamiság jelszava jegyében hamisan intézményesített jogfetiszizálások?²² Hiszen formát öltésében a jog itt már taxatívva és kimerítővé [*exhaustive*] kell legyen, mert – szajkózza egyedül üdvözítőként a jogállamiság jelszavának imamalma, pusztán a köz szolgálata iránt érdektelenül – az egyén érdekkörében kizárólag az ítélt meg korlátként, amit formális jog állapít meg, nemcsak érvényesen, de egyszermind olyan egyértelműséggel is, hogy alóla a vitatott helyzetnek a szabályozás szempontjából joghézagot képező esetleges mivolta immár semmiféle ügyvédkedéssel kivételessé (például az „erkölcstelen, de jogszerű” kizárólag e balkáni térségben gyakorlattá tett kifogásával) ne legyen tehető.

Harmadfelől, mivel az előbbieken csupán jelzett változási lehetőségek – akár magának az ember társas szerveződésének az alapjait, voltaképpen *modusait* s ezzel az egyirányú vagy kölcsönös befolyásolások ma még ismeretlen technológiáinak/kultúráinak lehetőleg kialakítását s elterjedését érintik, akár az eddig egyetemesként felfogott morális princípiumaink mögött álló előfeltevéseinknek és az eddig a normalitás kifejeződéseként felfogott magatartási mintáinknak a lényeges megváltozását eredményezik – gyökeres módosulások at eredményezhetnek a jogban.

Mai, főként amerikai kutatások máris utalnak arra, hogy egyfelől a jövő a *civil society* egyértelműen növekvő szerepvállalásáé,²³ másfelől – átlátható közügyek körében mérve ilyen eredményeket – a véletlenszerű civil vélemény-reprezentáció (kellő szám esetén) körültkintőbbnek, megalapozottabbnak és felelősebbnek szokott bizonyulni, mint az úgynevezett szakértői vélemény. Már pedig egyaránt a jelenlegi információtechnikával

élve, annak szervezési potenciálját felhasználva alkalmi és tartós polgárközösségek már is globális kiterjedést érhetnek el, miközben akár pillanatról pillanatra változó akcióra szintén buzdíthatók; s noha az általuk realizálható eredmény előreláthatósága jellegzetesen szórt, a statisztikai probabilitások szintjén mozogva, tömegében mégis bizonyosnak vehető a hatásuk.

Ma még ismeretlen befolyásolási technikák aligha láthatók előre. A lehetőségekről szólva mégis meggyőzőnek tetszhet annak újdonságára emlékeznünk, ahogyan színre lépett nem is olyan régen a *mass media*, és arra, hogy milyen totális és rendszerszerű hatást – a menekülés csatornáinak meglehetősen teljes gyakorlati elzárásával – tudott a tömegmanipuláció az alig magunk mögött hagyott utolsó évszázadnak mind diktatúráiban, mind pedig demokráciáiban elérni. Ugyancsak nem itt és most kellene kitalálnunk a normalitásról alkotott előfeltevéseink várható továbbalakulásának egyes szegmenseit. De elégséges talán arra gondolnunk, hogy személyiségképünket miként alakította a szervátültetés és a biotechnika eszköztára, vagy hogy a tömegveszély előidézésének merő technikai képessége milyen leegyszerűsítéseket s további bonyolításokat eredményezett a klasszikus személyes szabadságjogoknak az antiterrorista intézkedések szükségességétől előidézett, természetüket, határaikat s mélységüket egyként érintő újragondolásában.²⁴

Ami mindezek technikai mögöttesét illeti, a jog – mint intézményi igénye és fogalmi szükségessége szerint különálló jelenség – mindig saját rendszertani vázának a lehető őrzésével, tehát túlnyomórészt analogonok útján történő értelmezések/kiterjesztések útján fejlődik (mint ahogy ezt eltulajdonítása büntethetőségének biztosítása érdekében egykor az áram ingó dologként való besorolása és megítélése példázta). A tudományos-technikai forradalom ma természettudományban, orvoslásban egyaránt elemi összetevőkkel operál; képessé teszi magát szerves reprodukzív folyamatokba történő alakító beavatkozásra; az információt szabad halmazként szét tudja szórni az elektronikus tér világmindenségében; pusztán projekcionáltan virtuális valóságokat hozhat és hoz létre (egyébként nyomasztó változatosságban s tömegességben) pénzügyben, gazdasági szervezésben, jog általi uralomban egyaránt; s míg egy évszázada már az ember tömeges pusztítása brutális dimenzióit tette lehetővé erőgépi forradalmával, ma elvileg a bolygónkon zajló élet ellehetetlenítésére is képes. Emberi akarat és képesség – persze – szintén szükséges ehhez; de tudatában kell lennünk annak, hogy struktúráival, absztrakt fogalmiságban megvont kereteinek változó konkrét kitöltésével a jog biztosít minderre lehetőséget. Akkor pedig, amikor bármely ilyen vagy más folyamat, avagy következmény problémássá lesz, erre válaszolva a jog tudja felépíteni a befolyásolás, korlátozás vagy tiltás csatornáit.²⁵

Am ha az előbb jelzett hármas irányú vizsgálódás lehetőségeit a fentiekkel egységben végiggondoljuk, egy *negyedfelőli* elemzés igénye szintén feltárulkozik. Hiszen ha előbbi megfontolásaink elméleti tükrözésén/feldolgozásán végigtekintünk, úgy ma, egy immár láthatóvá váló *f e l f o g á s b e l i p a r a d i g m a v á l t á s* tükrében érzekelnünk kell, hogy mindaddig, a folyamatok láncolatába egyedi (és következményeiben egyedileg követhető) hatásként beépülten, szabályozásával a jog már fizikai világunk KOPERNIKUSZI–NEWTONI megfogalmazása előtt évezredekkel is egy kvázi-kauzális világkép kimunkálásán bábáskodott. Egyedi szereplők, egyedi energiaátadások, egyedi hatások – csupán a megfigyelő készségétől függően, vajon hézagtalanul végig tudja-e követni megfigyelése tárgyának szintén egyedi útját. Ezzel szemben ma már fizikai világképünkben is másképp szemlélődünk. A termodinamika, az elemi részecskék kora óta statisztikai tömegesség-

gében látjuk a világot, ahol erőbehátások ilyen vagy olyan metszetében probabilitások kombinációja ad gyakorlatilag biztos eredményt, ráadásul többnyire olyan folyamatok eredőjeként, amelyek önnön működésük koordinátáit (törvényszerűségeit) is maga a folyamat zajlása során maguk hozzák egyedileg létre. És elmondhatjuk, hogy a jogszemlélet jelenkori teoretikus forradalma, vagyis közvetlen befolyásolás helyett a szörtség közegében statisztikai probabilitásokkal, s pozitív és/vagy negatív ösztönzésekkel ezen belül élő – vagyis közvetlen, célját a hatásmechanizmusokba történő beépüléssel elérő – mai gondolkodásmódja pedig korszakváltó szimultaneitásban hol megelőzte, hol követte a természettudományos világnézet ezen – rendszerszemléletében az *autopoiesis* gondolatát kitermelő – mikrofizikai forradalmát.²⁶

Ráadásul mindez egyszerre azt is jelenti, hogy az *order out of chaos* eszméje a 19. században még teologikusan és szcientifikusan egyaránt gondolhatatlan volt, ellenben a 20. századi természettudományos világnézet már ennek lassú érlelődéssel formálódó változataira épült. Az Európai Unió 21. századi jogvalósága pedig pontosan a jogi választok mint merőben ajzószeretek²⁷ tömegességére építve ennek az emberiség történetében mindeddig jószerével hallatlan sikerét tudta létrehozni.²⁸ Ezen állítás szerint a klasszikus jogpozitivizmus az egyedi alanyra és/vagy eseményre való koncentrálással és az egyediben rejlő vagy annak tulajdonított teleologikummal a klasszikus fizikai világnézetnek felelt meg, míg az antropológia, szociológia, jogtudomány elméleti víziójának (háttérnek és fordulatának) a 19–20. század fordulója óta szintén bekövetkező paradigmaticus változásból létrejövő, a „káoszról előálló rend” képének megfelelő társadalmi *ordo*-vízió immár a mikrofizikai összetettségéből az univerzumra történő általánosítással is következtetett, mai és korszerűnek tartott világnézetünkkel áll párhuzamban. Ha visszagondolunk akár saját ifjabb korunk tudomány módszertani üzeneteire, amik az újkantianizmus jegyében a végsőként elfogadandó alkotóelemek és megközelítésbeli módszerek tekintetében egyaránt egyetlen választást, a „módszertani tisztaság” követelményét írták elő, úgy egyenesen botrányosnak – avagy, egy másik paradigmaticumba immár megtörtént átmenet jegyének – tekinthetjük, hogy mai jogvilágunk az Európai Unió kebelében immár két teljességgel elütő, előfeltevéseiben s módszertani princípiumaiban úgyszintén szembenállónak tetsző jogi berendezkedésre épül: a nemzeti (domesztikus) jogok a klasszikus pozitívizmuson (és ilyen-olyan finom és lassú meghaladási kísérletein) alapulnak, míg maga az európai jog a kétpólusúvá telepített sokszereplős, és véget legfeljebb csupán analitikus módon kimutathatóan érő *challenge/response* játékon vagy dialóguson – avagy, pontosabban, hatásmechanizmusok nagyszervezetbeli önkéntes indításán, majd egy interakciót folyvást megvalósító dinamikus összműködésen, ami eredményt mindenkor csak statisztikai probabilitás szerint, pillanatnyilag megvonható végeredményként mutat fel.²⁹ És miközben ellentmondásosságát ez maga rejti el, mégis működik, sőt világtörténetünk szervezéseméletileg egyik legnagyobb sikerét eddig pontosan ez hozta létre.

Nem véletlen, hogy az immár tizenhatodik nemzetközi szimpóziumát rendező bécsi egyetemi joginformatikai központ számos igazán fontos és érdemi rész kérdés mellett úgyszintén éppen a *Science Fiction & Utopia* témájának szenteli egyik szekcióját úgyszintén.³⁰ ALDOUS HUXLEY *Brave New World*-fikciója (1931 óta)³¹ a világ maga is változott; ám azóta az is kiderült, hogy sem a *Darkness at Noon* ARTHUR KOESTLERÉNEK szörnyű múlt-víziója,³² sem GEORGE ORWELL eszközpuhasága ellenére még totalitáriusabb, *Animal Farm*ba öltöztetett jövő-víziója éppen nem volt elmúlt, jelen s jövőnkben máris kitapinthatóan várható még szörnyűbb tényektől elrugaszkodott.³³

Változatlanul a jog technikalitásának sokirányúságát érzékeltetve, úgyszólván megdöbbentő – pedig ez csupán tudatformáink, érvelési módjaink, gondolkodásunk ontológiai megközelítése primátusának és autopoietikus funkcionálásának egyik jellegzetes (ám önmagában semleges) jegye –, hogy a jog levezetési igénye és lehetősége az igazolási láncolat mindenkori végpontjain voltaképpen teljes fordulatokat, hátraarcokat (*volte-face*, az olasz *voltafaccia* és a portugál *volte face* kifejezéséből) is eltűr, sőt rezzenéstelenül kiszolgál. Hiszen sokszoros analogikus kiterjesztéssel az Európai Unióban zajló ellentétes irányú küzdelmek s maga a merőben gazdaságból politikai ténylegessé váló globalizmus egyaránt levezethető – sőt, sokak számára igazolható is – akár a római jogból nyert formulák alapján. Amiként AQUINÓI SZENT TAMÁS teológiájának társadalombölcseleti vonatkozásrendszere a tulajdon végső közösségiségével³⁴ csakúgy, mint a kapitalizmusra adott MARXI szocialista, vagy az imperializmus kontinentális megélésére kikínlódott nemzetiszocialista válasz a maga strukturálisan hasonlítható gondolkodásával szintén értelmezhető a romanista klasszikus hagyaték újraértelmezési kísérleteként egyaránt.

Jogunk mai s a közeljövőben várható megújulásai feltehetően hasonlóképpen szociális létezésünk előfeltételeinek a mindenkori felfogása függvényeként haladnak majd. Prognosztizálható, hogy ebben az egyén választási szabadsága lehető további megőrzésének a kívánalma fog találkozni (s feszültségeken/ütközéseken keresztül valamiféle majdani kompromisszumra érlelődni) a közösségi lét kereteinek a fenntartása prioritásával. Ám kérdéses, hogy jogunk mai alapelvei idővel nem fognak-e ugyanúgy súlyban, érdemben és feltétlenségben átalakulni, mint történetesen az eltérő korok erénytanaiban követett prioritások, ahol ma gyakran (ha nem is igazolt, de csendes rezignáltságú) csodálkozással vegyes tisztelettel emlékezünk csupán elmúlt idők eszményeire, fáradozásaira, s az előbbieken kikínlódott eredményekre.

„Természetjog”, „alkotmányosság”, „emberi jogok”, „joguralom” – a jog eszköztárának részeként ezek is instrumentálisan vetítettnek ki önmagukban megállónak tetsző szuverén követelményekként, különösen felerősítve a jogi specifikumoktól immár elszabaduló politikai közbeszédben; valójában azonban ezek sem jelentenek/jelenthetnek kivételt az ontologikus főszabály alól. Hiszen eleve ezek sem lehetnek mások, mint kétirányú eszközök az oldás és a kötés szakadatlanul új feltételek közt folyvást megújuló egyidejű folyamatában. Azaz: nem többek – hiszen nem is lehetnek többek –, mint merő közvetítések, amelyek értéke szubsztanciális értékhorozásuktól, vagyis az általuk közvetített konkrét értéktől függ.³⁵

Összegezve tehát, jogtörténetünk közel tízezer évének az ismeretében sem vagyunk abban a helyzetben, hogy mánk és közeljövők tekintetében akár bármiféle technikailag robbanásszerű fejlemény bekövetkeztét, akár mélyreható átalakulások felgyorsulását prognosztizálhassuk; váratlan újragondolási kényszerrel azonban minden pillanatban számolnunk kell. Jelenkori világunk politikai/pénzügyi/gazdasági szervezése körüli válságérzetek mintájára³⁶ csakis a koordináták lényeges változását rögzíthetjük: míg előd-időkben (akár még csak néhány évtizeddel ezelőtt) jövőképünk a jelen, tehát a jelenben a jelenig kialakult eszmék, formák, kísérletek, útcapások extrapolációjából, időbeli kivetítéséből, tehát akkumulatív hangsúlyáthelyeződésekből adódott, ma még az irányok is bizonytalanok, és semmiféle axiomatikus megnyugtató biztonság a kiinduláshoz sem adott. Vagyis kizárólag még elvégzendő cselekvésekből fog kialakulni a jövőnk. Ebből pedig fokozott felelősségünk adódik, valamint a tudományra háruló teher, hogy alternatívákon tűnődjünk. És akkor, hit et nunc adott helyzetben értékelhetjük immár csupán, hogy mindabból, amit emberiségként évezredek során megtanultunk – kivívtunk és elsajátítottunk –, mit és miként hasznosíthatunk.

JEGYZETEK

- 1 Karl Marx & Friedrich Engels: *A német ideológia [Die deutsche Ideologie]*. Ford. Kislégyi Nagy Dénes (Budapest: Magyar Helikon / Európa, 1974) 796 o. [Eredetiben:] <http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_009.htm>.
- 2 Amint ezt erőteljesen kritikus kultúra-leírásában FRIEDRICH NIETZSCHE egyebek közt a fogalmiságainkban is tetten érhető *Willen zur Macht*-indítékkal, azaz az erősebbektől, az uralkodásra érdemesektől rendszerszerűen gyakorolt esz-köztárnak a részeként magyarázta. Vö. <http://de.wikipedia.org/wiki/Wille_zur_Macht>.
- 3 Lásd pl. Karácsony András: A jog mint kulturális jelenség. *Jogelméleti Szemle*, 2002/4 <<http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony11.html>>, követve Dirk Baecker *Wozu Kultur?* 2. bőv. kiad. (Berlin: Kadmos Kulturverlag, 2001) 203 o. – részletében magyarul: A társadalom mint kultúra. *Magyar Lettre International*, (2000. ősz), No. 38, 7–9. o. & <<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/baecker.htm>> – kifejtését.
- 4 Itt nyilvánvalóan nem a hermeneutikai kör előzetes megértéséről [*Vorverständnis*], hanem minden társadalmi közmegegyezés (csupán ritkán s akkor is legfeljebb kellő ok esetén tudatosított) háttértudásáról van szó. Lásd Varga Csaba *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996/1998] jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Szent István Társulat, 2004) 504 o. & <<http://www.scribd.com/doc/46270636/varga-a-jogi-gondolkodas-paradigmaji-2004>>. Ebben a specifikus irányban a számomra meggyőző módszertani útmutatást CHAIM PERELMANNnak (Brüsszel) köszönhetem. *Droit, morale et philosophie* (Paris: Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, 1968) 149 o. [Bibliothèque de Philosophie du Droit VIII] című művében ő mutatott rá elsőként és e sajátos összefüggésben arra, hogy az emberiség, mint olyan – a hipotétikus „egyetemes hallgatóság” [*auditoire universelle*] –, konvencionalizálásaiban mindig az eltérést szokta csupán indokolni, vagyis az újító újraf formulázást. Minden egyéb irányban ebből következően viszont egyszerű utánzással [*imitation*] pusztán az immár szokásszerűvé vált gyakorlásban rutinírozottá tett utat/megoldást követjük.
- 5 A zsidó, iszlám és keresztény kultúrkör teológiája és ennek antropológiai előfeltevérendszerén épülő klasszikus természetjoga a teremtettség tényével egyszer s mindenkorra megszatott emberi minőséggel számol. Ezen enyhített valamelyest RUDOLF STAMMLER – *Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung* Eine sozialphilosophische Untersuchung (Leipzig: Veit, 1896), 183. o. – „változó tartalmú” természetjog-felfogása [*Naturrecht mit wechselndem Inhalt*] közel egy évszázaddal ezelőtt. A MARXizmus *Gattungswesen*-felfogása viszont – lásd bővebben in <http://www.marx-forum.de/marx-lexikon/lexikon_g/gattung.html> – az emberi lényegyet, még ha ez a mindenkori megfigyelő számára konsztansnak tetszik is, analitikus-fogalmi értelemben történelmi produktumként fogja fel. Ennek megfelelően számára egész emberi világunk származékos, amennyiben mindaz, amit második természetként magunk körül létrehozunk, nem más, mint életfeltételeinknek ideologikus – és ezáltal meghatározottan intézményi – tükré, így vagy úgy sikerült. Az ideologikum itt persze nem egyszerűen manipulatív produktum, hanem forrásvidékétől függetlenül felfogott végeredmény: annak reflexiókon keresztül előálló vagy pusztán rekonstruálható tudati állapota, amelyben mi, személyesen és közösségként, egyáltalán léteznünk és tevékenykedünk.
- 6 CARL SCHMITT – *Politikai teológia* [Politische Theologie (1922)] ford. Paczolay Péter (Budapest: Akaprint, 1992) xxii + 41 o. [Jogfilozófiák]; eredetiben <<http://de.scribd.com/doc/81214206/schmitt-politische-theologie>> – érvelt a társadalmi normalitással mint bármiféle szabályozás természet szerű előfeltevéssel, annak megalapozhatása érdekében, hogy kivételes helyzetekben miért kell akár bármilyen szabályozás hiányában is egy *hic et nunc* konkrétan megtalálandó/konstruálandó norma szerint eljárni.
- 7 A *human imagination* fogalmát JAMES BOYD WHITE használja ilyen értelemben, a *Law and Literature* mozgalmán keresztül mutatva be a jog érthetőségét/egyértelműségét szolgáltató, ámde mindvégig kimondatlan előfeltevés-környezetet. Lásd James Boyd White *The Legal Imagination* [Little Brown 1973] abridged ed. (Chicago: The University of Chicago Press 1985) xxv + 302 o.
- 8 Varga Csaba: Jog, jogértés, jogalkalmazás (35 tételben). *Magyar Jog*, LIV (2007) 11, 641–648. o.
- 9 John Rawls *A Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press 1971) v + 607 o. nyomán lásd in <http://en.wikipedia.org/wiki/Reflective_equilibrium>.
- 10 A „síkvilágtól” [*Flatland*] a „térvilág” [*Spaceland*] átjárhatatlanságára lásd – egykori politikai szatírba bújtatottan – [Edwin Abbott Abbott] *Flatland A Romance of Many Dimensions* (London: Seeley, 1884) in <[http://en.wikisource.org/wiki/Flatland_\(first_edition\)](http://en.wikisource.org/wiki/Flatland_(first_edition))>; lásd még <<http://en.wikipedia.org/wiki/Flatland>>. Vö. matematikai értelmezésben Frank Wattenberg „From Two Dimensions to Three Dimensions and Back” in <<http://www.math.montana.edu/frankw/ccp/multiworld/virtual/Squeeze/learn.htm>>, szépirodalmi feldolgozás érzékletes leírásában pedig Carl Thomas „Asztrálsík – Istenek világa” in <http://epa.oszk.hu/00200/00296/00005/pdf/EPA_00296_ujgalx_11.pdf>, 56. o., jegyzet.
- 11 Egyfelől, viszonylag egyszerű helyzetként, melyben a reagálásmód s egy megelőző csapás indo-

- koltsága lehetett csupán kérdéses, emlékeztetek az 1988. március 6-i fegyveres akcióra, amikor a brit Special Air Service egysége három Irish Republican Army/Active Service Unit-terroristát – látszat szerint sétáló civilek sétáló civileket, történetesen egy benzinkút környékén – szabályosan kivégezett Gibraltárban, hírszerzési eredmények szerint tervezett, majd megkísérlődő támadásuk megelőzése gyanánt. Lásd <http://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Flavius> & <http://en.wikipedia.org/wiki/Death_on_the_Rock>. Az Emberi Jogok Európai Bírósága általi megítélésére, melynek során az áldozati család jogszerűtlenségi kifogása elutasított, lásd *McCann and Others v United Kingdom Series A, No 324, Application No 18984/91* (1995) in <<http://www.leeds.ac.uk/law/hamlyn/gibraltar.htm>>. Másfelől, ma már felsejő lehetőségként, mely a támadó újszólóvá bármiféle felismerhetőségét takarja, az elektronikus térben immár zajló háború említendő, mely a rendszerzavarástól az összeomlasztásig történő láthatatlan beavatkozást egyaránt magában foglalhatja. Lásd pl. <<http://en.wikipedia.org/wiki/Cyberwarfare>> és Johann-Christoph Woltg ‘Cyber Warfare’ in *Max Planck Encyclopedia of Public International Law* ed. Rüdiger Wolfrum (Oxford: Oxford University Press 2013) & <<http://www.mpepil.com/>>.
- 12 Lásd pl. <http://hu.wikipedia.org/wiki/örmény_népiártás>.
- 13 Oswald Spengler *Der Mensch und die Technik Beitrag zu einer Philosophie des Lebens* (München: Beck, 1931) v + 88 o. {*Gép és ember* Egy új életfilozófia gondolatai, ford. Sz. Mátrai Sándor (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1932 / Budapest: Pannon Alapítvány, 2001) 101 o.; *Ember és gép* Egy új életfilozófia vázlata, ford. Sz. Mátrai Sándor ([Budapest:] Danubia 1943) 92 o.}. Lásd még Joó Tibor recenzióját in *Nyugat*, (1931) 21, 485–487. o. in <<http://epa.oszk.hu/00000/00022/00524/16381.htm>>.
- 14 Vö. Varga Csaba: Az angol-amerikai és a kontinentális-francia jogi hagyományok találkozásának peremvidékén: Kanadai fejlemények és tapasztalatok. *Jogtudományi Közlöny*, LVII (2002) 7–8, 309–322. o.
- 15 Vö. Varga Csaba: Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában. *Valóság*, XLV (2002) 9, 1–10. o. & <<http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=326&lap=0>>, valamint in *Az év esszéi 2003*, szerk. Molnár Krisztina (Budapest: Magyar Napló, 2003), 99–114. o.
- 16 Vö. Varga Csaba ‘Jog, erkölcs, gazdaság: Autonómiák – független pályákon, avagy kölcsönösen egymás rendjéből épülve?’ in *Placet experiri* Ünnepi tanulmányok Bánrévy Gábor 75. születésnapjára, szerk. Raffai Katalin (Budapest: [Print Trade] 2004), 338–348. o.
- 17 Többségükre lásd Varga Csaba ‘Kodifikáció az ezredforduló perspektívájában [Utószó a második kiadáshoz]’ in Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* jav. és bőv. 2. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 379–403. o. & ‘Kodifikáció az ezredfordulón túl’ in *Kodifikáció Tanulmányok* [VII. Budapesti Nyári Egyetem] összeáll. Takács Péter (Budapest: ELTE AJK 2002), 101–133. o. [Bibliotheca Iuridica: Miscellanea 6] & <http://www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/egyedi/Kodifikacio_VargaCsaba.pdf>, illetőleg »...*csak múlásunk törvény...*« Varga Csaba jogfilozófussal beszélget Mezei Károly (Budapest: Kairosz Kiadó, 2012) 142 o. [Magyarnak lenni CIII].
- 18 *Digital Austria* úttöréseként lásd <<http://www.digitales.oesterreich.gv.at/site/6506/default.aspx>> & <<http://www.egov.vic.gov.au/focus-on-countries/europe/countries-europe/austria/trends-and-issues-austria/e-government-austria.html>>. Európai – s közte magyar – körképet ad <http://en.wikipedia.org/wiki/EGovernment_in_Europe#Hungary>.
- 19 Azon kérdésre, vajon a tudományok és a művészetek újraépítése hozzájárult-e az erkölcsök palilérozásához, [„Si le rétablissement des sciences et des arts a contribué à épurer les moeurs” (1750)], csak azt tudta válaszolni, hogy „a tudományok és a művészetek haladása nem járult hozzá valódi boldogulásunkhoz, [...] megrontotta erkölcsünket, s az erkölcsök hanyatlása kárt tett az ízlés tisztaságában.” Lásd Jean-Jacques Rousseau *Értekezés és filozófiai levelek* ford. Kis János (Budapest: Magyar Helikon 1978) 858 o.; eredetiben <http://classiques.uqac.ca/classiques/Rousseau_jj/discours_sciences_arts/discours_sc_arts.html>.
- 20 Vö. például csupán a jelen szerző tollából ‘Makroszociológiai jogelméletek: a jogászvilágképtől a jogtársadalomelmélete felé’ *Szociológia*, 1983/1–2, 53–78. o. és *A jog és korlátai* Antony Allott a hatékony jogi cselekvés határaitól (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete 1985) 34 o. [Elmaradottság és modernizáció: Műhelytanulmányok] [multipl.] & *Allan- és Jogtudomány*, XXVIII (1985) 4, 796–810. o.
- 21 Vö. a jelen szerző tollából ‘Önmagát felemelő ember? Korunk racionalizmusának dilemmái’ in *Sodródó emberiség* Tanulmányok Várkonyi Nándor: Az ötödik ember című művéről, szerk. Mezey Katalin (Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2000), 61–93. o.
- 22 Vö. akár csak a jelen szerző tollából *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest: [AKAPrint] 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5], *Jogállami átmenetünk?* (Pomáz: Kráter, 2007) 241 o. [PoLiSz sorozat könyvei 6] és *Válaszúton – hús év múltán* Víták jogunk alapjairól és céljairól (Pomáz: Kráter, 2011) 256 o. [PoLiSz sorozat

- kötetei 7]. E körben persze nemcsak visszatérő, de egyenesen előfeltételező alapkérdés, hogy mit is jelent voltaképpen az, amit szokásosan a 'jogállamiság', 'joguralom' követelményének mondunk. Mert mint bármi a társadalomban, ez is hic et nunc, konkrét, lokális, adott kihívásokra adott válaszok tapasztalatásában folyvást tovább fejlődő – alakuló – lehet. E válasz megadásához nyújtott számomra legtöbbet JOHN FINNIS akkori oxfordi természet-jogász üzenete átalakuló térségünk számára, miszerint a joguralom nem arra való, hogy kollektív öngyilkossági paktumként szolgáljon. E gondolat nyert aktuálpolitikai felhangot most az izraeli legfelsőbb bíróság elnökének, ASHER GRUNISnak ama kijelentésében, hogy „Human rights do not prescribe national suicide.” *BBC News Middle East* (2012. január 12.) in <<http://www.bbc.co.uk/news/world-middle-east-16526469>>, bővebben Michael Mitchell 'National Suicide' *Harvard International Review* (2012. július 7.) in <<http://hir.harvard.edu/crafting-the-city/national-suicide>>; a háttérre lásd még <http://en.wikipedia.org/wiki/Citizenship_and_Entry_into_Israel_Law>.
- 23 Vö. pl. *Globális Civil Társadalom* [Global Civil Society Yearbooks 2001 & 2002] ed. Helmut Anheier, Marlies Glasius & Mary Kaldor, I–II. (Budapest: Typotex, 2004).
- 24 „E kérdést élményszerűen megéltem Kanadában, a New York-i ikertornyok elpusztításának idején. BJARNE MELKEVIK barátommal a tévét néztem, percről percre figyelve az eseményeket, és rádöbentem: senki sem kérdez jogászt. Politikusaik és egyenruhásai egyöntetűek voltak: *A nemzet védelme az elsődleges. Van tennivalónk? Tegyük meg! Lehet belőle probléma? Reméljük, hogy nem. De ha mégis, akkor majd hívjuk a jogászt. Mert először tüzet kell oltani, utána lesz majd idő járulékos gondok megoldására.* És ez nem jogi nihilizmus, hanem mesterséges civilizációtól még meg nem rontott egészséges emberi ösztön. A mi hozzáállásunk viszont neofita túlbuzgó önsorsrontása.” Varga »csak múltunk törvény...« [15. jegyzet], 128–129. o.
- 25 Varga Csaba: A bírói döntéshozatal „fekete doboza” és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában. *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny*, [Kolozsvár] VII (2009) 1, No. 14, 5–13. o. & *Magyar Filozófiai Szemle*, 53 (2009) 1–2, 96–117. o.
- 26 Vö. Varga *A jogi gondolkodás paradigmái* [4. jegyzet].
- 27 GUNTER TEUBNER idézi e szóképzetet [irritant] annak bizonyítására, hogy a jogban egy bárholon átvett fogalmiság rendszeren belül, de rendszerzavaróként kezd el működni, míg a rendszer önmozgása – hacsak ki nem löki – ilyen vagy olyan funkcióban saját mozgásfolyamatába bele nem kényszeríti, végső soron ezze vagy azzá integrálva azt. Lásd Gunther Teubner: *Legal Irritants: Good Faith in British Law or How Unifying Law Ends up in New Divergences.* *The Modern Law Review*, 61 (1998) 1, 11–32. o., különösen 12. o., összefüggései tárgyalásához vö. Varga Csaba: *Jogkölcsonzés egy globalizálódó világban. Társadalomkutatás*, 24 (2006) 1, 33–60. o. & <<http://akademaii.om.hu/content/1787602k25135871/fulltext.pdf>>.
- 28 Varga Csaba *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülési perspektívájában* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben) (Budapest: Szent István Társulat, 2009) 282 o. [Az uniós tagság következményei a magyar jogrendszerre és a közigazgatásra] & [Jogfilozófiák].
- 29 Hiszen központi ágencia információt bocsát ki, domesztikus ágenciák erre reagálnak, ennek reakciójaként/megvitatásaként/retorziójaként megítélésére bármely ágencia helyi vagy központi rekonziderációt kezdeményezhet, amelynek eredménye ismét csak egy központi ágencia információkibocsátása lesz, amivel a folyamat akár végtelenül zajlhat tovább és újra csak tovább.
- 30 <<http://www.univie.ac.at/RI/IRIS2013/>>.
- 31 <http://en.wikipedia.org/wiki/Brave_New_World>; magyar fordításában Aldous Huxley *Szép új világ* ford. Szinnai Tivadar ([Budapest:] Pantheon, 1934) 256 o. [Jó könyvek].
- 32 <http://en.wikipedia.org/wiki/Darkness_at_Noon>; magyar fordításában Arthur Koestler *Sötétség délben* Regény, ford. Bart István (Budapest: Európa, 1988) 197 o.
- 33 <http://en.wikipedia.org/wiki/Animal_Farm>; magyar fordításában George Orwell *Állattarm* Tündérmese, ford. Szijgyártó László (Budapest: Európa, 1989) 119 o.
- 34 Alexander Horváth *Eigentumsrecht nach dem hl. Thomas von Aquin* (Graz: Ulrich Moser 1929) viii + 240 o.; nyomaiban még Horváth Sándor *A természetjogról* szerk. Varga Csaba (Budapest: Szent István Társulat 2012) vi + 332 o. [Jogfilozófiák].
- 35 Varga Csaba 'Buts et moyens en droit' in *Giovanni Paolo II* Le vie della giustizia: Itinerari per il terzo millennio (Omaggio dei giuristi a Sua Santità nel XXV anno di pontificato) a cura di Aldo Liodice & Massimo Vari (Roma: Bardi Editore & Libreria Editrice Vaticana, 2003), 71–75. o., bővített változatban 'Célok és eszközök a jogban' in *Közjogi intézmények a XXI. században* Jog és jogászok a XXI. század küszöbén (Nemzetközi konferencia, Pécs, 2003. október 16.) Jogfilozófiai és politikatudományi szekció, szerk. Andrassy György & Visegrády Antal (Pécs: Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara) 2004), 145–156. o. & <<http://www.thomasinternational.org/hu/projects/step/conferences/20050712budapest/vargal.htm>>.
- 36 ORBÁN VIKTORTÓL származó hasonló, mely a Hermina Szalon meghívásos zártágú körében, a fennálló s a várható helyzetek miniszterelnöki értékelésén hangzott el, 2012. november 30-án.